

Leszek Jańczuk

Novum Instrumentum omne

Rocznik Teologiczny 56/1, 27-40

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Novum Instrumentum omne

Słowa kluczowe: Erazm, Froben, Stunica, Sepulveda, Wulgata, textus receptus, Poliglota Complutensis, Annotationes, Nowy Testament

Wstęp

Tekst *Wulgaty* wydany został drukiem w 1452 roku, grecki *Psalterz* w 1486 roku, a hebrajski tekst *Biblii* w 1488 roku. Wydań greckiego *Nowego Testamentu* nikt nie podejmował aż do początku XVI wieku. Wprawdzie teksty *Magnificat* i *Benedictus* z Łk 1 wydane zostały w 1486 roku, a tekst J 6,1-14 w 1514, to pierwszym opublikowanym pełnym tekstem *Nowego Testamentu* w języku greckim było *Novum Instrumentum omne* (1516), przygotowane przez Erazma z Rotterdamu (1469-1536), którego drukarzem był Jan Froben (1460-1527) z Bazylei. Tak wielkie opóźnienie wynikało z trudności utworzenia greckiej czcionki, ze względu na wielką różnorodność kształtu greckich liter w rękopisach. Niektóre litery były pisane na kilka sposobów. Czcionka musiała też uwzględniać przydechy i akcenty, co zniechęcało wielu potencjalnych wydawców. Pierwsi drukarze uwzględniali ponadto skróty oraz ligatury. Z tych to względów w pierwszych wydaniach greckich tekstów zachodzą wielkie różnice, co do kształtu liter i co do liczby czcionek.

Wprawdzie pierwszym wydrukowanym wydaniem greckiego *Nowego Testamentu* była *Complutensis Poliglota* (1514), ale została ona opublikowana dopiero w 1522 i tym samym stała się drugim opublikowanym greckim tekstem *Nowego Testamentu*. Wydanie erazmiańskie stało się podstawą dla większości nowoczesnych tłumaczeń *Nowego Testamentu* w wiekach XVI-XIX.

* Dr Leszek Jańczuk jest wykładowcą Wyższej Szkoły Teologiczno-Społecznej w Warszawie i duchownym Kościoła Zielonoświątkowego.

Wydanie pierwsze

Nie sposób ustalić kiedy Erazm zdecydował się przygotować swoje wydanie greckiego *Nowego Testamentu*. Wiadomo natomiast, że w 1512 roku kontaktował się w Paryżu z Jodocusem Badius (1462-1535) w sprawie wydania tekstu *Wulgaty* i nowego, zaktualizowanego wydania *Adagia*. Do wydania *Wulgaty* nie doszło, ale grecki *Nowy Testament* nie był wtedy nawet brany pod uwagę przez Erazma. Zresztą w owym czasie Erazm nie był jeszcze przygotowany do wydania greckiego Nowego Testamentu¹.

W sierpniu 1514 roku Erazm odwiedził Bazyleę. Nieznany jest cel tej wizyty, wiadomo jednak, że kontaktował się z drukarzem Janem Frobenem. Wielu biblistów uważa, że Froben wiedział o przygotowywanym w Hiszpanii wydaniu Biblii i dlatego usiłował wyprzedzić projekt z Alcali. Takie wyjaśnienie zaproponował Samuel Prideaux Tregelles². F.H.A. Scrivener przyjął je jako rzecz oczywistą³ i ten punkt widzenia jest powielany w wielu publikacjach po dziś dzień⁴. Jednak nie brak biblistów, którzy wątpią w taką motywację Frobena, ponieważ brak jakichkolwiek dowodów na wsparcie tej tezy⁵. Niewykluczone, że Erazmowi chodziło tylko o wydanie tekstu łacińskiego, który już od dwóch lat starał się wydać, lecz miał trudności ze znalezieniem wydawcy. Następne spotkanie z Frobenem miało miejsce w kwietniu 1515 roku na Uniwersytecie w Cambridge. W rezultacie w lipcu 1515 roku Erazm ponownie przybył do Bazylei i rozpoczął swoje dzieło. Do swego wydania dołączył tekst grecki. Nie zabrał z Cambridge żadnych greckich rękopisów Nowego

¹ P.S. Allen, *The Age of Erasmus*, New York 1963, s. 144.

² S.P. Tregelles napisał: „It appears that Froben, the printer of Basle, wished to anticipate the edition of the Greek Testament which was (as he heard) in preparation in Spain” (S.P. Tregelles, *The Printed Text of the Greek New Testament*, London 1854, s. 19).

³ F.H.A. Scrivener napisał „He was in England when John Froben, a celebrated publisher at Basle, moved by the report of the forthcoming Spanish Bible, and eager to forestall it, made application to Erasmus, through a common friend, to undertake immediately an edition of the N. T.” (F.H.A. Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, Cambridge 18611, s. 295).

⁴ Np. E. Rummel, *Erasmus Annotations on the New Testament*, Toronto 1986, s. 23.

⁵ Patrz B.M. Metzger, B.D. Ehrman, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption and Restoration*, Oxford – New York 2005, s. 142.

Testamentu, miał on nadzieję znaleźć takowe w Bazylei. Udał się w tym celu do zakonu dominikanów w Bazylei i pożyczył z ich biblioteki kilka rękopisów. Wykorzystał on siedem rękopisów, które próbowano identyfikować od czasów Johna Milla, a ostatecznie zostały zidentyfikowane przez Scrivenera⁶:

Rękopis (klasyfikacja Gregory-Aland)	Zawiera	Data
Minuskuł 1 (dawniej 1 ^{cap})	Ewangelie, Dzieje, Listy	XII wiek
Minuskuł 2814 (dawniej 1 ^r)	Apokalipsa	XII wiek
Minuskuł 2 (dawniej 2 ^c)	Ewangelie	XII/XIII wiek
Minuskuł 2815 (dawniej 2 ^{ap})	Dzieje, Listy	XII wiek
Minuskuł 2816 (dawniej 4 ^{ap})	Listy Pawła	XV wiek
Minuskuł 2817 (dawniej 7 ^p)	Listy Pawła	XI/XII wiek
Minuskuł 817 (dawniej 817 ^e)	Ewangelie	XV wiek

Rękopisy 1 i 2814 (według systemu numeracji Gregory-Aland) Erazm pożyczył od Jana Reuchlina. Pozostałe rękopisy pochodzą od dominikanów, większość z nich została podarowana dla klasztoru dominikanów w 1443 roku przez Jana z Raguzy⁷. Rękopisy te, poza jednym wyjątkiem, reprezentują tekst bizantyjskiej tradycji tekstologicznej, nisko cenionej przez współczesnych krytyków tekstu. Na dodatek jest to późna forma tekstu bizantyjskiego. Jedynie minuskuł 1 reprezentuje tekst cezarejski (w *Ewangeliach*), ale Erazm rzadko zeń korzystał, ponieważ przekonany był, iż przekazuje tekst mniej wiarygodny. Niemniej w przynajmniej dwudziestu dwu miejscach oparł tekst *Ewangelii* na tym właśnie rękopisie. Scrivener wskazał następujące teksty w *Ewangeliach*, które wykazują zależność od minuskułu 1: Mt 22,28; 23,25; 27,52; 28,3.4.19.20; Mk 7,18.19.26; 10,1; 12,22; 15,46; Łk 1,16.61; 2,43;

⁶ Por. W.W. Combs, *Erasmus and the textus receptus*, [w:] Detroit Baptist Seminary Journal, 1, 1996, s. 45.

⁷ B. Reicke, *Erasmus und die neutestamentliche Textgeschichte*, [w:] Theologische Zeitschrift, 22, 1966, s. 254-265.

9,1.15; 11,49; J 1,28; 10,8; 13,20⁸. Owe zmiany albo poprawiają błędy popełnione przez skrybę minuskułu 2, albo uzupełniają jego braki, lub zamieniają na słowa mające odpowiedniki w *Wulgacie* (Mt 23,25)⁹.

Znamiennym jest to, że Erazm nie wykorzystał Kodeksu Bazylejskiego (wiek VIII), który w owym czasie był przechowywany w klasztorze dominikanów i był najlepszym rękopisem, który wtedy znajdował się w Bazylei. Prawdopodobnie dominikanie nie mieli świadomości, że taki rękopis u nich się znajduje. Kodeks Bazylejski reprezentuje wczesną formę tekstu bizantyjskiego, należy do rodziny E i jest jej najlepszym przedstawicielem¹⁰. Rękopis *Apokalipsy* jest zgodny z tekstem komentarza Andrzeja z Cezarei¹¹.

Erazm wykorzystał trzy rękopisy z tekstem czterech *Ewangelii* i dwa z tekstem *Dziejów* i *Listów powszechnych*, cztery rękopisy z tekstem *Listów Pawła*, ale tylko jeden rękopis z tekstem *Apokalipsy św. Jana*. Niestety rękopis ten nie był kompletny, brakowało w nim ostatniej karty zawierającej sześć ostatnich wierszy *Apokalipsy*. Aby nie opóźnić publikacji, Erazm zamiast poszukać innego rękopisu, zdecydował się przetłumaczyć brakujący tekst z łacińskiej *Wulgaty* na grecki. Wykorzystał rękopis późnej *Wulgaty* z błędnym wariantem tekstowym *libro vitae* zamiast *ligno vitae* w Ap 22,19¹². W Ap 22,21 do zwrotu μετὰ πάντων dodał słowo ὑμῶν nie występujące w greckich rękopisach¹³. Również w innych częściach *Apokalipsy* i innych księgach *Nowego Testamentu* Erazm czasem zmieniał tekst grecki, by uzgodnić go z *Wulgatą*. Scrivener zauważył, że w Ap 17,4 stworzył nowe słowo

⁸ F.H.A. Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, London 18944, t. 2, s. 183-184.

⁹ W Mt 22,28 dodany został rodzajnik ἡ przed γυνή, w Mt 23,25 ἀδικίας zamieniono na ἀκρασίας, w 27,52 minuskuł 2 nie zawiera frazy καὶ τὰ μνημεῖα ἠνεώχθησαν, w Mt 28,3.4 ὡσει zastąpiono przez ὡς, w Mt 28,19 dodano οὖν, w Mt 28,20 αὐτοῦ zamieniono na αὐτοὺς. Podobny charakter mają pozostałe modyfikacje.

¹⁰ F. Wisse, *Family E and the Profile Method*, [w:] *Biblica*, 51, 1970, s. 67–75.

¹¹ H.J. de Jonge, *Novum Testamentum a nobis versum*, [w:] *Journal of Theological Studies*, 35, 1984, s. 409.

¹² H.C. Hoskier zauważył, że wariant ten występuje również w greckim minuskule 2049. Zob. H.C. Hoskier, *Concerning the Text of the Apocalypse*, London 1929, t. 2, s. 644. Kodeks 2049 datowany jest na wiek XVI przez *Institut für neutestamentliche Textforschung* (INTF) i przechowywany jest w Atenach (K. Aland, *Kurzgefasste Liste der Griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, (=Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung, B. 1), Berlin 1963, s. 168; http://ntvmr.uni-muenster.de/en_GB/liste/ (data dostępu: 15.04.2014).

¹³ Niektóre łacińskie rękopisy stosują wariant *cum omnibus vobis* (m.in. F, S).

greckie: ἀκάθαρτος (zamiast τὰ ἀκάθαρτα – *nieczyste*). Dopiero Scrivener wytknął, że nie ma takiego słowa w języku greckim jak ἀκαθάρτος¹⁴. Pod wpływem *Wulgaty* zmienił tekst Ap 17,8, wprowadził καὶ περὶσσι (a już jest) zamiast καὶ περέσται (a znowu będzie). Ale nie tylko w tekście *Apokalipsy* dokonywał zmian, w *Dziejach Apostolskich* 9,6 w opisie nawrócenia Pawła podczas jego podróży do Damaszku, dodane zostało następujące zdanie: τρέμων τε καὶ θαμβῶν εἶπεν κύριε τί με θέλεις ποιῆσαι (*drżąc i bojąc się, powiedział: Panie, co chcesz, abym ja uczynił?*). Zdania tego nie zawierały greckie rękopisy, zostało ono wzięte z *Wulgaty*, a częściowo w wyniku porównania z paralelnym tekstem w Dz 26¹⁵. Erazm korzystając z tekstu *Wulgaty* kierował się zasadą dłuższej lekcji. W Dz 24,23 zamienił αὐτὸν (go) na τὸν Παῦλον (*Pawła*). Greckie rękopisy do których miał dostęp nie przekazują tego wariantu¹⁶, Erazm zapożyczył go z *Wulgaty*¹⁷.

Tekst *Ewangelii* Erazm oparł na minuskule 2, tekst *Dziejów* i *Listów* na minuskule 2815, a *Apokalipsę* na – 2814. W owych rękopisach dokonał korekt w oparciu o pozostałe cztery rękopisy, a także o *Wulgatę*. W minuskule 2 poprawił np. J 8,6, gdzie wykreślił μὴ προσποιούμενος (*nie zwracając uwagi*)¹⁸. Poprawione przez siebie owe trzy rękopisy dostarczył drukarzowi. Do tekstu greckiego wykorzystano ok. 180 czcionek. Te same litery były oddawane kilkoma różnymi czcionkami, ponadto zastosowano wiele ligatur dla rozmaitych dyftongów. Druk został rozpoczęty w dniu 2 października 1515 i został zakończony już 1 marca 1516. Pracę wykonano w wielkim pośpiechu i z kilkuset błędami typograficznymi popełnionymi przez mało doświadczonego drukarza¹⁹. Oprócz błędów popełnionych przez drukarza, wydanie powieliło błędy gramatyczne zawarte w rękopisach (niepoprawnie

¹⁴ F.H.A. Scrivener, dz. cyt., t. 2, s. 184.

¹⁵ Por. B.M. Metzger, B.D. Ehrman, dz. cyt., s. 145.

¹⁶ Według Scrivenera wariant ten nigdzie nie występuje (F.H.A. Scrivener, *A Plain Introduction...*, 18944, t. 2, s. 184), przekazują go jednak następujące greckie rękopisy: 020, 18, 323, 424 i 1424. Patrz <http://nttranscripts.uni-muenster.de/AnaServer?NTtranscripts+0+start anv> (data dostępu: 15.04.2014).

¹⁷ Jest to podrzędny wariant *Wulgaty*, współczesne wydania krytyczne wskazują jedynie na *Wulgatę Wittenberską* (1529) jako stosującą ten wariant. *Novum Testamentum Latine. Novam Vulgata Bibliorum Sacrorum Editionem secuti apparatus titulisque additis ediderunt Kurt Aland et Barbara Aland*, wyd. 6, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2008, s. 396.

¹⁸ C.R. Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, Leipzig 1900, t. 1, s. 128.

¹⁹ Pierwszą literówkę znajdujemy w Mt 1,18 – μητέρος zamiast μητρὸς. W drugim wydaniu błąd został poprawiony.

wstawione przydechy, błędy itacyzmu²⁰, *iota subscriptum*, *v efelkystikon*)²¹.

Było to wydanie dwujęzyczne grecko-łacińskie, wprawdzie tekst w języku greckim umieszczony został w honorowej lewej kolumnie, natomiast tekst łaciński w prawej, jednak oczywistym jest, że nie tekst grecki lecz łaciński *Wulgaty* był pierwszorzędnym celem tego wydania. Tytuł dzieła brzmiał w następujący niezwykle sposób:

„Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum, non solum ad Graecam veritatem verum etiam ad multorum utiusq; linguae codicum eorumq; veterum simul et emendatorum fidem, postremo ad probatissimorum autorum citationem, emendationem et interpretationem, praecipue, Origenis, Chrysostomi, Cyrilli, Vulgarij, Hieronymi, Cypriani, Ambrosij, Hilaryj, Augustini, una cum Annotationibus, quae lectorem doceant, quid qua ratione mutatum sit. Quisquis igitur amas veram theologiam, lege, cognosce, Ac deinde judica. Neque statim offendere, si quid mutatum offenderis, sed expende, num in melius mutatum sit. Apud inlytam Germaniae Basilaeam”

Tytuł ten, bardzo długi i pompatyczny, odnosi się głównie do zrewidowanego tekstu *Wulgaty*. W szczególności słowa: *Novum Instrumentum... recognitum et emendatum*, co znaczy *Nowy Testament* poprawiony i ulepszony, ponieważ nie było jeszcze żadnego drukowanego wydania greckiego *Nowego Testamentu* w obiegu. Natomiast wyliczeni Ojcowie Kościoła – głównie łacińscy – wykorzystani zostali tylko w *Annotationes*. W swojej dedykacji do papieża Leona X, Erazm napisał:

„Zauważyłem, że to nauczanie, które jest naszym zbawieniem, było o wiele czystsze i w bardziej żywej formie, gdy pochodziło z głównego źródła, niż współczesne źródła pochodzące z sadzawek i kanałów. I tak zrewidowałem cały *Nowy Testament* (jak go nazywają) w oparciu o standard greckiego oryginału. <...> Sporządziłem moje własne, aby w pierwszej kolejności pokazać czytelnikowi, jakich zmian dokonałem i dlaczego, a po drugie rozplątać i wyjaśnić wszystko, co może być skomplikowane, dwuznaczne i niejasne”²².

²⁰ F.H.A. Scrivener naliczył 501 błędów itacyzmu w pierwszym wydaniu (F.H.A. Scrivener, *A Plain Introduction...*, 1894, t. 2, s. 185).

²¹ H.J. de Jonge, dz. cyt., s. 409.

²² *Epistle 384. To Leo X*, [w:] *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, t. II, 1514-1517, Oxonii 1910, s. 185.

Tekst ten wyraźnie wskazuje, że Erazmowi chodziło w tym wydaniu głównie o *Wulgatę*, której tekst poprawił w oparciu o „oryginał”. Rola tekstu greckiego sprowadzała się do uwiarygodnienia łacińskiego tekstu poprawionej *Wulgaty*. Erazmowi prawdopodobnie chodziło o to, by dotrzeć do jak największej liczby czytelników, ponieważ znajomość łaciny była znacznie bardziej rozpowszechniona niż znajomość greki²³. Tekst dzielony jest według nowożytnego podziału na rozdziały.

Wydanie drugie

Odbiór pierwszego wydania był mieszany, niemniej w ciągu trzech lat cały nakład – 3300 egzemplarzy – został wyczerpany²⁴. Erazm przystąpił więc do dalszej pracy. Drugie wydanie posłużyło się bardziej znanym i tradycyjnie stosowanym tytułem. Termin *Instrumentum* został zastąpiony przez *Testamentum*. Przygotowując drugie wydanie Erazm wykorzystał również minuskuł 3 (Gregory-Aland). Tekst zmieniony został w około 400 miejscach, większość błędów została poprawiona (*iota subscriptum* niemal zawsze stosowana jest poprawnie), ale znaczna część błędów nadal pozostała. Ponadto weszło nieco nowych błędów. Poprawione zostały przede wszystkim błędy typograficzne. Według Johna Milla 330 zmian było na lepsze, 70 zmian – na gorsze²⁵. W stosunku do poprzedniego wydania rozbudowane zostało *Annotationes*.

W tym wydaniu tekst *Wulgaty* zastąpiony został przez łaciński przekład dokonany przez Erazma. Przekład łaciński był nowatorski i bardziej elegancki od tekstu Hieronima. W *Annotationes* zajął się on przede wszystkim wyjaśnieniem różnic pomiędzy swoim łacińskim przekładem a *Wulgatą*. Rola tekstu greckiego sprowadzała się jedynie do wykazania wyższości łacińskiego przekładu Erazma nad *Wulgatą*²⁶. W wydaniu drugim znalazły się tablice Kanonów Euzebiusza. Tekst ewangeliczny podzielony został według Sekcji Ammoniusza z odniesieniami do Kanonów Euzebiusza. Do

²³ Por. tamże, s. 401.

²⁴ B.M. Metzger, B.D. Ehrman, dz. cyt., s. 145.

²⁵ J. Mill, *Novum testamentum graecum cum lectionibus variantibus MSS. exemplarium, versionum, editionum SS. patrum et scriptorum ecclesiasticorum, et in easdem nolis*, Oxford 1707, § 1134; J.J. Griesbach, *Novum Testamentum Graece*, Vol. 1, Prolegomena, s. XXIII. Od czasów Johna Milla nikt nie dokonywał tych obliczeń.

²⁶ Por. H.J. de Jonge, dz. cyt., s. 397.

tekstu pozostałych ksiąg Erazm nie wprowadził Aparatu Eutaliusza. Zamieścił wykazy κεφάλαια, ale tylko dla czterech *Ewangeli*. Tekst całego Nowego Testamentu podzielony został według nowożytnego podziału na rozdziały.

Przekład na ogół był pozytywnie odbierany, jednak ortodoksi mieli wiele zarzutów, zwłaszcza że λόγος z *Prologu Ewangelii Jana* przełożył nie przez tradycyjne *verbum*, lecz *sermo*²⁷. Erazm tłumaczył, że Ojcowie Kościoła, tacy jak Cyprian i Tertulian stosowali termin *sermo* podczas cytowania tego wersu²⁸. Po tym wydaniu Erazm zaangażował się w liczne polemiki związane z jego wydaniem *Novum Testamentum*. Najwięcej kontrowersji wzbudzały jego *Annotationes*, którego krytyka rozpoczęła się jeszcze w 1518, a atakowany był głównie przez uniwersytety w Cambridge i Oksfordzie²⁹. Zaatakował również Lopez de Zuniga, znany jako Stunica, jeden z wydawców *Complutensian Poliglota* Ximenesa. Zarzucił on Erazmowi, że w jego tekście brakuje części 1 Jana 5,7-8 (*Comma Johanneum*)³⁰. Erazm odpowiedział, że nie znalazł go w żadnym greckim rękopisie. Stunica argumentował jednak, że łacińskie rękopisy są bardziej wiarygodne od greckich. Erazma krytykowali Henry Standish (biskup St. Asaph w latach 1518-1535), Egmondanus w Brukseli, Maier w Niemczech, a we Francji Lefevre³¹.

Edward Lee, późniejszy arcybiskup Yorku (1531-1544), oskarżył Erazma o sympatie dla arianizmu³². Erazm miał obiecać, że umieści *Comma Johanneum* w przyszłych wydaniach, jeśli tylko znajdzie się grecki rękopis zawierający *Comma*. Historia o owej obietnicy jest często powtarzana przez biblistów i traktowana jest jako oczywisty pewnik³³. Jednak Henk Jan de Jonge, specjalista od Erazma, twierdzi, że brak dowodów na to, iż Erazm złożył taką obietnicę³⁴.

Inny atak nastąpił w 1521 roku ze strony Paulusa Bombasiusa, prefekta Biblioteki Watykańskiej. Zarzucił on Erazmowi odejście od tekstu *Wulgaty*. Przy tej okazji poinformował Erazma, że w Bibliotece Watykańskiej

²⁷ A.S. Allen, dz. cyt., s. 161-162.

²⁸ S. Goldhill, *Who Needs Greek?*, Cambridge 2002, s. 25.

²⁹ J.A. Froude, *Life and Letters of Erasmus*, New York 1986, s. 127.

³⁰ Atak ze strony Stuniki wynikał prawdopodobnie z większego sukcesu wydania Erasma, niż jego własnego.

³¹ S. Goldhill, dz. cyt., s. 30.

³² E. Lee, *Epistolae aliquot eruditorum virorum*, Basel 1520, s. 30-46.

³³ Cullmann, Metzger, Ehrman i inni.

³⁴ H.J. de Jonge, *Erasmus and the Comma Johanneum*, [w:] *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 56, 1980, s. 385.

przechowywany jest niezwykle starożytny egzemplarz Pisma (tj. *Kodeks Watykański*), który jest zgodny z *Wulgatą*³⁵. Przysłał mu dwa krótkie odpisy z tego rękopisu, zawierały one teksty 1 Jana 4,1-3 i 1 Jana 5,7-11 (bez *Commy*)³⁶.

Drugie wydanie Erazma stało się podstawą dla niemieckiego przekładu Lutra. Gerbelius wydał sam tylko grecki tekst drugiego wydania w 1521 roku (w Hagenoe).

Trzecie wydanie

W trzecim wydaniu (1522) Erazm zamieścił w greckim tekście *Comma Johanneum*, ponieważ dostarczono mu grecki rękopis zawierający je. Później stwierdzono, że był to 16-wieczny rękopis – minuskuł 61 (*Codex Montfortianus*), sporządzony prawdopodobnie około 1520 roku przez mnicha le Roy (lub le Froy)³⁷. Erazm pomimo, iż zamieścił *Comma* w tekście, to jednak w *Annotationes* wyraził swoje wątpliwości co do jego autentyczności³⁸. Powodem umieszczenia *Commy* była troska o dobre imię i sukces jego wydania Nowego Testamentu. Trzecie wydanie, według Milla, różniło się w 118 miejscach od wydania drugiego. W wydaniu tym w Ap 2,13 poprawiono błąd typograficzny, $\xi\mu\alpha\iota\zeta$ zamieniono w $\epsilon\nu\ \alpha\iota\zeta$.

Johannes Oecolampadius oraz Nicolaus Gerbelius, współwydawcy Erazma, nakłaniali Erazma, by w trzecim wydaniu w większym stopniu wykorzystał minuskuł 1, który ich zdaniem oferował lepszy tekst. Jednak Erazm był odmiennego zdania i uważał, że powstał on pod wpływem tekstu łacińskiego i dlatego ma drugorzędne znaczenie³⁹.

Robert Estienne wykorzystał trzecie wydanie jako podstawę dla własnego

³⁵ W rezultacie tej korespondencji Kodeks Watykański zdobył sobie opinię rękopisu wprawdzie starego, ale o nienajlepszym tekście. Myślano, że jego tekst jest zgodny raczej z *Wulgatą* niż z *textus receptus*. Było to powodem lekceważenia Kodeksu Watykańskiego do początku XIX wieku. Późniejsze badania wykazały, że jego tekst jest zgodny z kodeksem 019.

³⁶ *Epistle 1213 From Paul Bombasius*, [w:] *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, t. IV, 1519-1521, Oxonii 1922, s. 528-531.

³⁷ B.M. Metzger, B.D. Ehrman, dz. cyt., s. 146.

³⁸ *Erasmus' annotations on the New Testament. Galatians to the Apocalypse*, ed. A. Reeve, M.A. Screech, Leiden 1993, s. 770.

³⁹ S.P. Tregelles, *An Introduction to the Critical study and Knowledge of the Holy Scriptures*, London 1856, s. 208.

wydania greckiego *Nowego Testamentu* w latach 1546-1549. W oparciu o trzecie wydanie William Tyndale dokonał przekładu Nowego Testamentu na język angielski (1526). W 1560 w oparciu o to wydanie powstała *Biblia Genewska*, a w 1611 *King James Version*.

Czwarte i piąte wydanie

Zaraz po ukazaniu się trzeciego wydania, Erazm otrzymał *Complutensian Poliglota* (1522) i wykorzystał ją do poprawienia swego tekstu. Poprawił przede wszystkim tekst *Apokalipsy*. W wydaniu czwartym (1527) tekst *Apokalipsy* został zmieniony w około 90 miejscach. Nie poprawił jej jednak w tych właśnie miejscach, które zaczerpnął z *Wulgaty*. Oznacza to, że Erazm nie pamiętał już, w których miejscach posiłkował się *Wulgatą*. Poza *Apokalipsą* tekst pozostałych ksiąg Nowego Testamentu zmienił jedynie w kilkunastu miejscach. W czwartym wydaniu tekst podzielony został na trzy paralelne kolumny, pierwsza zawierała tekst grecki, druga łaciński przekład Erazma, trzecia tekst *Wulgaty*.

W październiku 1533 roku, Sepulveda, prefekt Biblioteki Watykańskiej, poinformował Erazma, że w Bibliotece Watykańskiej znajduje się pisany majuskułą *Graecum exemplar antiquissimum* (tj. Kodeks Watykański), który w 365 miejscach różni się od tekstu erazmiańskiego, zgodny jest natomiast z *Wulgatą*⁴⁰. Do listu tego Sepulveda dołączył owe 365 wariantów. Lista wariantów nie zachowała się. Fragment listu odnoszący się do Kodeksu Watykańskiego cytowany był przez Bianchiniego⁴¹. Nie znamy owych 365 wariantów za wyjątkiem jednego. W *Annotationes* do Dz 27,16 Erazm wyjaśnia, że według rękopisu z papieskiej biblioteki nazwa wyspy jest καὶδα (Cauda), a nie κλαῦδα (Clauda)⁴². Erazm był jednak przekonany, że Kodeks Watykański przedstawia niewielką wartość i odpowiedział, że zgodność [Kodeksu Watykańskiego] z *Wulgatą* jest rezultatem uzgodnienia greckiego

⁴⁰ *Epistle 2873 From John Genesis Sepulveda*, [w:] *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, t. X 1532-1534, Oxonii 1941, s. 307-309.

⁴¹ G. Bianchini, *Evangeliarum quadruplex latinae versionis antiquae seu veteris italicae*, Roma 1749, t. I, s. 493.

⁴² Erasmus Desiderius, *Erasmus' Annotations on the New Testament. Acts – Romans – I and II Corinthians*, ed. A. Reeve, M.A. Sceech, Brill, Leiden 1990, s. 931. Andreas Birch (1758-1829) jako pierwszy zauważył, że musi to być jeden z owych 365 wariantów.

tekstu z łacińskim. Według Erazma Grecy dokonali tego w tym celu, aby ułatwić zawarcie przymierza z kościołem łacińskim podczas soboru florenckiego. Prawdziwy tekst można znaleźć nie w greckich rękopisach, lecz u greckich Ojców Kościoła, takich jak: Atanazy, Bazyli, Orygenes, Chryzostom, Grzegorz z Nazjanzu, Cyryl⁴³.

W liście z 23 maja 1534 roku Sepulveda odniósł się do korekt geograficznych poczynionych przez Erazma w tekście *Wulgaty*. Przy okazji wspomniął *librum pontificium* (tj. Kodeks Watykański). Przekonywał Erazma, że *późniejsze rękopisy* greckie uległy korupcji i dlatego są niezgodne z brzmieniem *Wulgaty*⁴⁴. W liście z 3 lipca Erazm bronił swoich rozstrzygnięć⁴⁵.

W roku 1535, rok przed śmiercią Erazma, ukazało się piąte i ostatnie wydanie erazmiańskiego *Novum Testamentum*. Usunął zeń tekst *Wulgaty*. Według Johna Milla tekst piątego wydania różnił się tylko w czterech miejscach od tekstu wydania czwartego. Wydanie czwarte i piąte nie były tak ważne jak trzy pierwsze i nie odegrały żadnej roli w historii tekstu Nowego Testamentu⁴⁶.

Wpływ na historię tekstu NT

Z punktu widzenia krytyki tekstu wydanie Nowego Testamentu przygotowane przez Erazma było gorsze od wydania Stuniki, przygotowywanego przez znacznie dłuższy okres czasu (1502-1514). Pojawiło się jednak ono wcześniej na rynku, było tańsze i miało bardziej poręczny format. W rezultacie rozeszło się w większym nakładzie i było bardziej znane. Ukazało się ponad trzydzieści nieautoryzowanych reprintów erazmiańskiego wydania⁴⁷. Przedruki bazujące na pierwszym wydaniu powielały jego błędy typograficzne.

Zapotrzebowanie na grecki tekst *Nowego Testamentu* w XVI wieku

⁴³ *Epistle 2905 To John Genesisus Sepulveda*, [w:] *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterdami*, ed. P.S. Allen, t. XI, 1534-1536, Oxonii 1947, s. 354-356.

⁴⁴ *Epistle 2938 From John Genesisus Sepulveda*, [w:] *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterdami*, ed. P.S. Allen, tom X 1532-1534, Oxonii 1941, s. 392-395.

⁴⁵ *Epistle 2951 To John Genesisus Sepulveda*, [w:] *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterdami*, ed. P.S. Allen, tom XI, 1534-1536, Oxonii 1947, s. 13-14.

⁴⁶ W.W. Combs, *Erasmus and the textus receptus*, [w:] *Detroit Baptist Seminary Journal*, 1, 1996, s. 35-53.

⁴⁷ B.M. Metzger, B.D. Ehrman, dz. cyt., s. 149.

sprawiło, że przygotowywano również i nowe wydania. Niemal każde z nich bazowało na tekście erazmiańskim, włączając jego warianty tekstowe, jakkolwiek cechą charakterystyczną wspólną dla wszystkich owych wydań było wprowadzanie niewielkich zmian do ich tekstu. Robert Estienne w 1550 zmienił w Dz 13,33 z ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ πρώτῳ (w *Psalmie pierwszym*)⁴⁸ na ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτερῷ (w *Psalmie drugim*). Teodor Beza w oparciu o *Kodeks Bezy* dodał wiersz Łk 17,36.

W oparciu o tekst erazmiański uformował się *textus receptus*, z którego dokonywano przekładów *Nowego Testamentu*. Tekst ten dominował niepodzielnie do roku 1881, to jest do chwili ukazania się *The New Testament in the Original Greek* przygotowanego przez Westcotta i Horta. Po dziś dzień ma on swoich obrońców wśród fundamentalnych protestantów, którzy odrzucają krytykę tekstu i którym trudno jest pogodzić się z faktem, że protestanci przez czterysta lat posługiwali się zniekształconym tekstem biblijnym⁴⁹. Szczególnie w Stanach Zjednoczonych ruch ten ma licznych zwolenników (King James Only movement, Burgon Society)⁵⁰. W 1956 roku Edward F. Hills usiłował bronić *textus receptus* na gruncie akademickim. Hills twierdził, że Bóg kierował procesem kopiowania rękopisów i tylko nieliczne rękopisy przekazywały poprawny tekst NT następnym pokoleniom. Rękopisy wykorzystane przez Erazma były najbliższe autografom z niewielkimi odchyleniami. Hills argumentował nawet, że poprawki dokonane przez Erazma w oparciu o *Wulgatę* były częścią Bożego prowadzenia i miały na celu odtworzenie oryginalnego tekstu⁵¹. Hills odrzucał zarówno rękopisy aleksandryjskie, ale także bizantyjską większość, bronił autentyczności *Comma Johanneum*⁵².

Summary

Novum Instrumentum omne prepared by Desiderius Erasmus (1469–1536) was the first published *New Testament* in Greek (1516). It was printed

⁴⁸ Minuskuł 1 przekazuje wariant ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτερῷ ale Erazm był nieufny wobec tego rękopisu i preferował minuskuł 2815.

⁴⁹ Jednym z ulubionych argumentów jest: “to jest tekst reformatorów”.

⁵⁰ D. Wallace, *The Majority Text Theory: History, Methods, and Critique*, [w:] *Studies and Documents*, 46, 1995, s. 299.

⁵¹ E.F. Hills, *The King James Version Defended*, 1984 s. 199-200.

⁵² Tamże, s. 209-213.

by Johann Froben (1460–1527) in Basel. Although the first printed Greek New Testament was the *Complutensian Polyglot* (1514), it was the second to be published (1522). Erasmus used seven late Greek manuscripts housed in Basel, but some passages he translated from the Latin Vulgate.

Erasmus published five editions of his Greek New Testament. Luther used second edition for his own translation of the New Testament. The third edition (1522) is regarded by scholars as the most important. With the third edition, the *Comma Johanneum* was included. It was used by Tyndale for the first *English New Testament* (1526) and later by editors and translators of the Geneva Bible and the King James Version. The Erasmus edition was the basis for the majority of modern translations of New Testament from the 16th to the 19th centuries.

Keywords: Erasmus, Stunica, Sepulveda, Vulgate, textus receptus, Complutensian Polyglot, Annotationes, New Testament

Bibliografia

- Aland K., *Kurzgefasste Liste der Griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, (=Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung, B. 1), Berlin 1963
- Allen P.S., *The Age of Erasmus*, Russell & Russell, New York 1963
- Bianchini G., *Evangeliarum quadruplex latinae versionis antiquae seu veteris italicae*, Roma 1749
- Combs W.W., *Erasmus and the textus receptus*, [w:] Detroit Baptist Seminary Journal, 1, 1996, s. 35-53.
- Erasmus, *Novum Instrumentum omne*, wyd. 1, Basel 1516, <http://www.csntm.org/printedbook/viewbook/ErasmusNovumInstrumentum> (data dostępu: 15.05.2014)
- Erasmus, *Novum Testamentum omne*, wyd. 2, Basel 1519, <https://archive.org/details/novumtestamentum00eras> (data dostępu: 15.05.2014)
- Erasmus' annotations on the New Testament. Galatians to the Apocalypse*, ed. A. Reeve, M.A. Screech, Brill, Leiden 1993
- Erasmus' Annotations on the New Testament. Acts – Romans – I and II Corinthians*, ed. A. Reeve, M.A. Screech, Brill, Leiden 1990
- J.A. Froude, *Life and Letters of Erasmus*, New York 1986

- Goldhill S., *Who Needs Greek? Contests in the Cultural History of Hellenism*, Cambridge University Press, 2002
- Gregory C.R., *Textkritik des Neuen Testaments*, t. 1, Leipzig 1900
- Griesbach J.J., *Novum Testamentum Graece*, t. 1, London 1809
- Hills E.F., *The King James Version Defended: A Christian View of the New Testament Manuscripts*, Des Moines 1984⁴
- Hoskier H.C., *Concerning the Text of the Apocalypse*, London 1929
- Jonge de H.J., *Erasmus and the Comma Johanneum*, [w:] *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 56, 1980, s. 381-389
- Jonge de H.J., *Novum Testamentum a nobis versum*, [w:] *Journal of Theological Studies*, 1984, 35, s. 394-413
- Lee E., *Epistolae aliquot eruditorum virorum*, Basel 1520
- Metzger B.M., Ehrman B.D., *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption and Restoration*, Oxford – New York 2005
- Mill J., *Novum testamentum graecum, cum lectionibus variantibus MSS. exemplarium, versionum, editionum patrum et scriptorum ecclesiasticorum, et in easdem nolis*, Oxford 1707
- Novum Testamentum Latine. Novam Vulgata Bibliorum Sacrorum Editionem secuti apparatus titulisque additis ediderunt Kurt Aland et Barbara Aland*, wyd. 6, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2008
- Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, t. I-XII, 1484-1536, Oxonii, 1906-1948
- Reicke B., *Erasmus und die neutestamentliche Textgeschichte*, [w:] *Theologische Zeitschrift*, XXII, 1966, s. 254-265
- Rummel E., *Erasmus Annotations on the New Testament*, Toronto 1986
- Scrivener F.H.A., *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, Cambridge 1861¹ oraz t. 1-2, London 1894⁴
- Tregelles S.P., *An Introduction to the Critical study and Knowledge of the Holy Scriptures*, London 1856
- Tregelles S.P., *The Printed Text of the Greek New Testament*, London 1854
- Wallace D., *The Majority Text Theory: History, Methods, and Critique*, [w:] *Studies and Documents*, 46, 1995, s. 297-320
- Wisse F., *Family E and the Profile Method*, [w:] *Biblica*, 51, 1970, s. 67-75
- Lista greckich rękopisów Nowego Testamentu na stronie INTF http://ntvmr.uni-muenster.de/en_GB/liste/ (data dostępu: 15.04.2014)